

UUED KÄSITLUSED MAJAEHITUSEST HANSARUUMIS

Erki Russow

Ajaloo Instituudi arheoloogia sektor, Rütüli 6, 10130, Tallinn, Eesti; russow@ut.ee

Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III: Der Hausbau. Herausgegeben für den Bereich Archäologie der Hansestadt Lübeck von Manfred Gläser. Verlag Schmidt-Römhild, Lübeck, 2001. 857 lk. ISBN 3-7950-1242-2

1995. aasta oktoobris alustas Lübecki linnavalitsuse arheoloogiaosakond Travemündes Läänemere Akadeemias (*Ostsee Akademie*) Põhja- ja Läänemere regiooni linnaarheoloogiale pühendatud ja üle aasta toimuvate 3–4-päevaste kollokviumide korraldamist. Erinevalt teistest sama laadi konverentsidest on lüübeklaste algatusel toimuv üritus suhteliselt kinnine ja täpselt reglementeeritud ettevõtmine: lisaks rangelt piiritletud ettekannetega esinejatele kutsutakse selles osalema vaid üksikuid Saksamaa keskaja ja/või linnaarheoloogia nimekaid uurijaid. Seejuures on kollokviumi päevakorras üks sõlmprobleem, mille lahkamisel tuleb igal sõnavõtjal vastata ühesugustele, juba varem korraldaja poolt esitatud küsimustele. Nimetatud piirangute abil loodetakse vältida kollokviumi laialivalgumist ning saavutada võimalikult terviklik ülevaade hansaregiooni linnaarheoloogiast alates Iirimaast kuni Venemaani.

Praeguseks on hansälinnades või teistes toonastes keskustes töötavad arheoloogid kohtunud Travemündes juba neljal korral. Kui esimestel kokkutulekutel keskenduti n-ö üldisematele probleemidele, nagu Põhja-Euroopa arheoloogia hetkeseis, ülesanded ja perspektiivid (1995) ning hansakaubanduse tõlgendamise võimalikkus arheoloogiliste allikate taustal (1997), siis edasised teemad on olnud juba oluliselt kitsamad. Kahel viimasel kollokviumil on käsitletud majaehitust (1999) ja linnade infrastruktuuri (2001). Ettevõtmise elujõulisust kinnitab fakt, et iga järgmise kollokviumi alguseks on jõutud eelneva põhjal publitseerida mahukas artiklikogumik.

Viimane, 2001. aasta oktoobris ilmunud köide võtab kokku kaks aastat varem toimunud, arvult kolmanda kollokviumi ettekanded. Tookord keskenduti hansaregiooni kesk- ja varausaja elamu-ehituse problemaatikale. Korraldajate väljapakutud teema ei olnud iseenesest uus ega originaalne – sellest on viimase paarikümne aasta jooksul toimunud konverentsidel, sealhulgas ka Lübeckis, korraldatud kõneldud (vt näit Svahnström 1974; Fehring 1990). Tavapäratuks võib võrreldes varasemaga pidada vahest seda, et kõikidele 1999. aasta konverentsi esinejatele anti täpsed juhised, millest tuleks oma linna tutvustamisel lähtuda. Millised need lähtealused täpselt olid, sellest kirjutab kogumiku koostaja Manfred Gläser nii saksa- kui ka ingliskeelses sissejuhatuses (lk 8–10). Võimaldamaks asulate omavahelist võrdlemist, pidi iga autor käsitlema puitehitisi, nende tüüpe ja konstruktsioonidetaile, vaatlema elumaja, talli, aida vms hoone kasutusala, dateeringut ja siseehitust (näit põrandad, trepid, ahjud jms). Sama taheti teada ka kivihoonestuse kohta, kusjuures erilist huvi tunti materjali (raudkivi, paas, tellis jne) kasutamise vastu. Oli soovitatav ettekandes rohkem tähelepanu pöörata ühe või mitme kinnistu pea- ja kõrvalhoonete arenguloole läbi sajandite. Lõpetuseks tuli

võimaluse korral esitada kõnealusele linnale iseloomulike majaplaanide tüpoloogia. Kuidas ja kui täpselt suudeti nendest soovitustest kinni pidada ning milline oli elamuehituse sarnasus või erinevus hansaaladel 11.–17. sajandini, sellest annabki hea ülevaate tutvustatav publikatsioon, mis nii oma mahu (857 lehekülge) kui ka kaalu (3,5 kg!) poolest on tõeliselt silmapaistev. Kas säärane monumentaalsus on ka õigustatud, sõltub tõenäoliselt paljuski lugejast ja tema huvideringist. Siiski oleks soovivat, et konverentsil osalemisele esitatud rangete nõuete kõrval piiritleksid kogumiku koostajad täpsemalt ka ettekannete põhjal koostatud artiklite mahu. Praegu kõigub see seitsme (Turku) ja kahekümne üheksa (Lübeck) lehekülje vahel, s.t kuni neli korda. Isenesestmõistetavalt peegeldab seesugune ebaühtlus ilmekalt uurimise hetkeseisu piirkondlike erinevusi. Kohati annab aga mõne artikli liigne pikkus ning kalduvus laskuda ebaoluliste detailide kirjeldamisse soovitud täiesti vastupidise tulemuse. Vaatamata nimetatud puudustele väärib raamat lähemat tutvumist.

Kokku leiab kogumikust ligi poolesaja (täpsemalt 45) teadlase lühiajalise neljateistkümmene Põhja- ja Läänemere ääres asuva riigi kohta. Kuna neid kõiki pole siinkohal ruumipuudusel võimalik tutvustada, peatun vaid Läänemere idaranniku maadest pärinevatel artiklitel. Lisaks ees- sõnale (M. Gläser) ja kollokviumi tulemusi analüüsivale pikemale kokkuvõttele (D. Mührenberg) leiab viimaselt paarilt-kolmelt leheküljelt inglise-saksa temaatilise sõnastiku (U. Oltmanns). Sisuliselt on raamat liigendatud riikide järgi, alustades Iirimast (M. Hurley, **Cork** ja **Waterford**) ja Suurbritanniast (B. Ayers, **Norwich**; D. Evans, **Hull** ja **Beverly**; R. Hall, **York**; J. Schofield, **London**), siirdudes edasi Belgiasse (D. Van Eenhogge, **Brugge**; J. Veeckman, **Antwerpen**) ja siis Madalmaadesse (J. Baart, **Amsterdam**; M. Groothedde, **Zutphen**; T. Spitzers, **Deventer**; D. de Vries, **Zwolle**). Kõige arvukamalt on esindatud Saksamaa, kokku neljateistkümmene artikliga (B. Arndt, **Göttingen**; T. Bechert, **Duisburg**; R. Busch, **Hamburg**; M. Gläser, **Lübeck**; A. Heege, **Einbeck**; T. Lüdecke, **Stade**; F. Mahler, **Uelzen**; R. Mulsow, **Rostock**; M. Rech, **Bremen**; E. Ring, **Lüneburg**; H. Rötting, **Braunschweig**; H. Schäfer, **Greifswald**; M. Schneider, **Stralsund**; B. Thiemann, **Soest**). Vahemärkusena olgu öeldud, et just Saksamaad puudutavate artiklite lugemisel tekkis siin- kirjutajal kõige enam küsimusi ja märkusi. Kas nii suur Saksamaalt osalejate arv on ikka põhjendatud, eriti kui mõnes linnas (Uelzen) teeb linnaarheoloogia alles oma esimesi samme ning teistes (Bremen) piirduakse jätkuvalt rohkem oletustega, mis tuginevad üksnes kirjalikele allikatele, mitte aga arheoloogilisele materjalile (lk 381)? Nõutust tekitas valik ka seetõttu, et kogumikku pole lülitatud näiteks Kölni kui väga olulist hansakaubanduse metropoli. Hoopis arusaamatuks jääb esindatud linnade järjestamine, mille puhul on aluseks võetud autorite tähestikuline reastamine, mitte aga linnade geograafiline rühmitamine (vrd näit joonis lk 8). Mõistlikum ja mahuka kogumiku kasutust hõlbustav oluks linnad grupeerida kas liidumaade või omaaegsete regionaalsete liitude järgi. Sihipäratut "liikumist" lõunast põhja ja läänest itta kohtab raamatut lugedes mujalgi.

Saksamaa materjalidele järgnevad ülevaated Poola (G. Nawrońska, **Elbląg/Elbing**; H. Paner, **Gdańsk/Danzig**; M. Rębkowski, **Kolobrzeg/Kolberg**) rannikulinnaedest. Edasine ruum (lk 529–604) on antud artiklitele Baltimaade hansalinnade ja väiksemate linnade kohta. Esmalt kirjutab Vladas Žulkus **Klaipėda/Memeli** elamuehitusest (lk 529–549). Artikli pealkiri on ilmselgelt ebaõnnestunud ja lugejat eksitav, sest esimesel paaril leheküljel keskendub autor hoopis Klaipėdast 25 km põhja pool asuva Palanga kaevamiste tulemusele ja seda põhjusel, et keskaegne kultuurkiht Klaipėdas lihtsalt puudub. Žulkuse arvates hävitati linna varasemad kihistused peaaegu täielikult 16. sajandi esimesel poolel linnuse kindlustamistöödega. Üksikud vanimad puitehitiste jäänused pärinevad Klaipėdas siiski 14. sajandi teisest poolest, kusjuures ühe hoone puhul oletatakse, et tegu võis olla luu- ja sarvetöötlemisele spetsialiseerunud töökojaga. Kõrge veetaseme tõttu oli valdav enamik majadest ilma keldrita palkhooned või siis srestikkonstruksiooniga ehitised (sks k *Ständerbau*), millele arvatavasti 16. sajandi keskepaigas lisandusid vahärkhood. Täitematerjalina kasutati üldjuhul telliseid ja toortelliseid. Kivimajad olid Klaipėdas haruldased, neist esimesed pärinevad alles 16. sajandi teisest poolest.

Vastupidise tulemuse on andnud viimase viie aastakümne arheoloogilised uurimistööd **Riias**. Neist kirjutab Eesti linnaarheoloogidele ilmselt kõige paremini tuntud ja vaieldamatult kõige tihedamini viidatud teenekas läti kolleeg Andris Caune. Seekordses artiklis keskendub ta 12.–14. sajandi elumajadele (lk 551–568). Ehituskonstruksioonide põhjal jagab ta 12.–16. sajandi hooned

kahte suuremasse rühma. Neist esimesse kuuluvad kohalike traditsioonide järgi rajatud puitehitised: 12.–13. sajandil vanalinnas, edaspidi kuni 17. sajandini väljaspool linnamüüri asunud eeslinnades. Valitsev eluhoonetüüp oli 5 × 5 m suurune ühetoaline palkmaja, harvem kohtas kuni kahe kõrvalruumiga ehitisi. Abihooned rajati postkonstruktsioonidele. Sellistel hoonetel keldrid tavaliselt puudusid või piirdusid need põrandasse kaevatud sügava lohuga.

Caune järgi moodustasid teise rühma saksa asunike elumajad, mida alguses ehitati linnasüdames põhiliselt (okas)puidust; alates 13. sajandi lõpust oli rae kehtestatud ehitusmääruse tõttu nende materjaliks juba kivi või tehti need tulekinda täitega. Valdav majatüüp oli esialgu sõrestikhoone, milles suur kolde või kaminaga köetav ruum paiknes tänavapoolsel küljel ning mitteköetavad eluruumid asusid ehitise tagaosas. Neis majades võis olla ka kelder. Lisaks ühekorruselistele majadele ehitati Riias 13. sajandi esimesel poolel üksikuid keldrisüvendiga mitmekorruselisi tornitaolisi sõrestikhooneid, millele senini on vasteid leitud üksnes Lübeckist (lk 558). Kuigi esimesed kivihooned valmisid Riias kirjalike allikate järgi samuti juba 13. sajandi esimesel poolel, muutusid üheruumilised poolkeldriga kivimajad linnapildis domineerivaks alles 14. sajandi algusest. Sageli olid need kombineeritud sõrestikkonstruktsiooniga, mis jäi kivist ehitatud (fassaadi)osast tahapoole. Hilisemate aastasadade jooksul selline fassaadijaotus loomulikult muutus.

Riia uurimistulemustele viitamisest ei pääse mööda ka Ieva Ose, kes oma artiklis võtab lühidalt kokku **Läti väikelinnade** keskaegse majaehituse andmestiku (lk 569–579). Paljuski piirdub ta kirjalike allikate ja kartograafilise materjali refereerimisega: valdav enamik linnade keskaegsest ehitussubstantsist hävis juba 17.–18. sajandi sõdades, osa kultuurikihist kadus 18.–19. sajandi hoonetele keldriruumide rajamisel. Ainukesed tõeliselt mahukad arheoloogilised kaevamised Läti väikelinnades leidsid aset 1961–1966 Kokneses. Sealtpäevalgele tulnud umbes nelikümmend 11.–13. sajandi puithoonet on jaotatud kolme rühma: 1) palkmajad või ahjuga eluhooned, 2) vähem hoolikalt tehtud ja majandushoonekena kasutatud palkehitud ning 3) postkonstruktsiooniga abihooned (näit laudad ja tallid). Nii oma suuruselt kui ka ehitusviisilt sarnanevad need Riia esimese rühma, s.o kohaliku puithooneusega. Ka kaks ainukest Kokneses arheoloogiliselt läbiuuritud 15. või 16. sajandi *diele*-tüüpi kivihoonet ei erinevad omataolistest Riias.

Eesti keskaegset linnahooneid läbi arheoloogipilgu kajastavad selles kogumikus kaks autorit. Ain Mäesalu artiklist, kus esitatakse visioon hansaegsetest majatüüpidest **Tartus** (lk 581–594), selgub, et tegu on üldse esimese katsega Tartu keskaegsete hoonete jäänuseid lähemalt tundma õppida. Tema arvates on Tartu puhul seni piiratud kaevamiste ülevaateartiklites vaid hoonejäänuste pinnapealse kirjeldamisega (lk 581). Ilmselt on sellise pealiskaudsuse sügavam põhjus siiski Tartu linnakaevamistel paljandunud ehitusdetailide katkendlikkuses, mis on tingitud korduvatest laastavatest tulekahjustest ja uusaegse ehitustegevuse hävitavast mõjust kultuurikihile. Oma artiklis keskendub Mäesalu üksnes paremini säilinud ehitiste tutvustamisele, pöörates põhitähelepanu 13.–16. sajandi hoonestuse tüüpidele ning majadest avastatud küttekehade ehituslikele iseärasustele.

Mäesalu klassifikatsiooni põhjal ehitati Tartus puidust kõigepealt rõhtpalkmaju ning nurgapostidega rõhtpalkmaju, millest vanimad pärinevad 13. sajandi keskpaigast või teisest poolest. Kaks kõrvuti asetsevat (üheaegset?) hoonet avastati näiteks 1988.–1991. aasta arheoloogilistel kaevamistel Botaanikaaias. Neist üks esindas tavalist e varasemat majaehitustraditsiooni, kuna teine oli ehitatud hoopis uuel ja ilmselt väljastpoolt eeskujuks võetud moel. Kõrvuti eeltooduga levisid 13. sajandi Tartus ka täispuidust sõrestikhooned ja hiljemalt 14. sajandi algusest juba vahvarkhoonedki. Ka vanimad tellistest üheruumilised ning ruudukujulised majad, mis muuseumis sarnanevad Riia elamutega, pärinevad tõenäoliselt samast ajavahemikust: vähemalt mingis osas on võimalik tõestada nende hävimist 1329. aasta suures tulekahjus (lk 587).

Ligi 15 välitööaasta tulemustele tugineb teise eesti arheoloogi, Anton Pärna, artikkel, milles võrreldakse **Haapsalu** ja **Lihula** 13.–15. sajandi hoonestust (lk 595–604). Pärna andmetel on selle aja jooksul uuritud ühtekokku seitset-kaheksat puithoonet ja kümmet kivihoonet. Kui puithooned on päevalgele tulnud vaid Haapsalus, siis kivist ehitistest pärineb neli Lihulast ja kuus Haapsalust. Puithooned jagunevad autori veendumuse kohaselt nelja rühma: 1) raudkividest vundamendiga ja ristpalkkonstruktsiooniga majad, 2) (pool)keldriga sõrestik(?)hooned, 3) avatud koldega nelinurk- sed sõrestik(?)hooned ja 4) kuivmüürina laotud vundamendiga kuni kolme ruumiga sõrestik- või

vahvärkehitud. Esimesed kolm rühma pärinevad 13. sajandi keskpaigast kuni 14. sajandi algusest, viimasesse kuulub kolm maja 14. sajandi esimesest poolest kuni 15. sajandi algusest. Harilikult asusid puithooned Haapsalus kinnistute taga- või keskosas. Kivihooned jagunevad seevastu kaheks: 1) 13.–14. sajandi lubja- ja raudkividest poolkeldriga hooned Lihulas ja Haapsalus ning 14. sajandi ilma keldrida massiivse lubja- ja raudkividest vundamendiga tornikujulised hooned Haapsalus. Lisaks hoonejäänuste leidmisele on Haapsalus mitmel korral õnnestunud välja selgitada ka kinnistupiiride asend ja struktuur. Kahtlemata vääris igati esinduslik Lääne-Eesti materjal (kuhu siin-kirjutaja arvates oleks võinud kaasata ka kultuurikihi eripärast tingitud kõige paremini säilinud Uus-Pärnu varasemad hoonenäited) publitseerimist. Samas tuleb aga kahetsusega nentida, et sedavõrd luksuslikust väljaandest ei leia lugeja mingit informatsiooni Tallinna arheoloogilistest kaevamistest. Ometigi ei ole mitte ainult siinsetele, vaid ka kaugemal elavatele kolleegidele hästi teada Tallinna vanalinna mahukad avariikaevamised viimastel aastatel. Paraku levib teave Tallinnast väljakaevatud materjalidest, sh ka mitmetest huvitavatest hoonetest peamiselt suusõnaliselt, sest näiteks Sauna, Vaimu, Pika, Viru ja teiste tänavate hiljutised uurimistulemused on kaevamiste juhatajate endi sõnul küll lausa fantastilised, kuid täpsem informatsioon paistab jäävat üksnes käsikirjalistesse kaevamisaruannetesse. Milline oleks see mehhanism, mis meie linnakaevamistes tekkinud olukorda muudaks?

Kõige idapoolsema linnana käsitletakse kogumikus hansakontorit **Novgorodi** (A. Sorokin). Süvenemata selle artikli üksikasjadesse, väärib esiletoomist fakt, et tänu suurepärasele säilimistingimustele on viimase viiekümne aasta jooksul olnud Novgorodis võimalik uurida üle tuhande(!) 10.–15. sajandist pärit puitehitise jäänuse (lk 605). See on vaieldamatult tulemus, millega ei suuda võistelda arvatavasti ükski teine hansaregioonis asuv linn (teiseks erandiks võiks olla Lund, kus uuritud maju on sadu või ligikaudu isegi tuhat, vt lk 661). Seetõttu torkab eriti tugeva kontrastina silma järgmine artikkel, kus meie põhjapoolne naaber Markus Hiekkänen resümeerib möödunud kümnendite uuringute kasinaid resultate **Turu** linna kohta. See artikkel põhineb umbes kahel tosinal puithoonel ja kümmeaastasel kivimajal, mis enamjaolt on jäänud varem teaduslikku käibesse toomata.

Hoopis parem on Rootsi (J. Anund, **Uppsala**; P. Carelli, **Lund**; A. Reinsert, **Malmö**; K. Söderlund, **Stockholm**; S. Tesch, **Sigtuna**; G. Westholm, **Visby**) ja Norra (P. Molaug, **Oslo**; E. Reimers, **Bergen**) linnade elamuehituslike iseärasuste uurimises. Enamikus tutvustatud linnades (v.a Stockholm ja Visby) olid kuni varauusajani vaieldamatult ülekaalus puitehitised palkmajade või sõrestikhoonetena, seda isegi juhul, kui oli piiramatu võimalus kasutada ka muud materjali, nagu savi ja kivi (näit Oslo, lk 765; põhjalikumalt puithoonestuse kasuks otsustamise pool- ja vastuväidetest Skandinaavia lk 648–653). Taani (J. Kieffer-Olsen, **Ribe**; H. Skov, **Århus**) linnade ehituslaad jäi skandinaavia ja saksa ehitustraditsioonide piirialale ning korraliku tooraine puudumise tõttu võttis üle pigem lõunapoolseid mõjutusi. Selle protsessi ilmekaks näiteks on 11. sajandil alanud travertiini (tufi) import Reinimaalt ning vahvärkhoonete ulatuslikum levik.

Tõenäoliselt kiirustamise tõttu kogumiku toimetamisel on raamatusse sattunud mitmeid tühi-seid “apse”, ent need ei vääri nimetamist. Kaugelt enam tasub esile tõsta Travemünde kollokviumi kõigi kolme seni ilmunud köite häid omadusi: ülevaatlik ja arvukas pildimaterjal, maitsekas kujundus, kvaliteetne trükk ja köide (mis arheoloogiakirjandusele tavapäratult sisaldab ka järjehoidjat!). Ja mis kõige olulisem – mida rohkem köiteid ilmub, seda avaramaks muutub meie silmaring selle kohta, milline nägi välja ja kuidas toimis linn kui omaette nähtus hansapiirkonnas. Soliidse hinnaga (50 eurot) kaalult raske kogumik on kaaluks ka sisu poolest.

Kasutatud kirjandus

- Svahnström, G.** (toim). 1974. Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung im Ostseegebiet und im Norden vor 1500. Beiträge zur Geschichte und Soziologie des Wohnens. (Acta Visbyensia, V.) Visby.
- Fehring, G.** (toim). 1990. Topographie und Hausbau der Frühzeit in Städten des hansischen Wirtschaftsraumes. (Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, 20.) Bonn.